Зранку того дня у корчмі гуло; гуло й пополудні, та й надвечір гуло так само. Зрештою, для того були причини: закінчився польовий сезон, люди зібрали врожай, частину якого вигідно спродали на торговищі, а іншу частину сховали на зиму. Багато хто розжився грошенятами — то чом би й не погудіти у вільний час після нелегкої праці? По плідних трудах уже баглось і зовсім розслабитися, забути про рутинні клопоти, пити вино та горлати пісень. Та ці люди не могли собі такого дозволити — завжди, на роботі і вдома, вони несли у собі непроминущий гнітючий клопіт, що його передавали з покоління в покоління. На схилі гори в кінці вулиці з незапам'ятних часів здіймався величезний круглий камінь. Взагалі, у цьому гірському краї каміння було багато, але все воно якось потроху розташувалося на підхожих місцях, окрім одного, цього, чи й не найбільшого. Цей на своєму давньому землетрусному шляху з верхівки гори затримався саме там, при кінці вулиці, неначе знерухомівши в задумі: котитися йому далі чи, може, зачекати? І доки камінь вирішував ту свою проблему, ніхто не міг спокійно спати, потерпаючи від питання: лежить чи котиться? Ніхто з тих, що жили лід загрозою каменя, не мав сили з ним упоратись, і камінь так і лежав, може, сотні років, ховаючи у собі мовчазну погрозу людям.

Люди ж поодинці не знали, як позбутися кам'яної загрози. Але то все було до часу, поки ними не оволоділа колективістська ідея, котра, як відомо, часом набуває матеріальної сили. Особливо, якщо ту силу ще вчасно та й підкріпити діжкою молодого вина.

— Чоловіки ж ми, а чи гівнюки? — рішуче запитував у громади господар-корчмар, стоячи за довгим дерев'яним столом. — Невже у нас не стачить сили викотити того бугая? Ми ж усі здоровані, онде вже допиваємо другу діжку!..

Звісно ж, усі присутні здоровані не вважали себе слабаками і дружно загули на знак згоди — промова корчмаря їх надихала. Його взагалі вважали за найрозумнішого, інакше він і не був би корчмарем. Корчмаря одразу ж підтримав коваль, чия кузня стояла під тополею — найближче

за всі хати до каменя. Ну, а де коваль, там і його молоткар-підмайстер — дужий плечистий хлопець-сирота, правда, не зовсім здоровий на голову. Зазвичай при громаді молоткар уперто мовчав, але зараз пробурмотів щось голосно й нерозбірливо. Та всі відразу зрозуміли, що молоткар на боці коваля — на чиємусь іншому боці він не опинявся ніколи. Мабуть, відчувши, що розпочинається дещо цікаве, від порога з мідною квартою в руці рушив тутешній пастух у довгому плащі. Його пасовищний сезон уже скінчився, і пастуха діймав клопіт про працю на зиму.

— То що, згода, чоловіки? — з суворим виразом чорнобородого обличчя допитувався корчмар, озираючи у надвечірніх сутінках бородатих і безбородих, молодих і літніх, хто у що вдягнутих земляків. — Завтра, як розвидниться, всі — до бугая! А там уже ми його полоскочемо, туди його матері! Згода?

— Згода! — не вельми злагоджено відповів йому хор чоловічих голосів.

Один тільки вчитель біля вікна спробував був щось зауважити не в лад — чи то уточнити, чи заперечити, але його слухати не стали. Учитель був нетутешній, та ще й молодий, пив він мало, певно, ощадив гроші, що, звісно, мало кому подобалося. Всі у корчмі загомоніли гучніше, вимахуючи над столами кухлями, — за таку відчайдушну справу не гріх було й випити. Той їхній гомін тривав далеко за північ.

Назавтра, як небо над горами проясніло і в долині почало розвиднятися, до каменя першим прийшов учитель. Він обійшов брилу навколо, помацав її поросле мохом боки, сколупнув черевиком жорству під каменюкою. Потім прикинув розміри гранітного велетня, а також кут нахилу гори і зробив якісь розрахунки в нотатнику, якого завжди носив при собі. Видавалося досить сумнівним, щоб вони навіть усією громадою здолали викотити каменюку на схил і скинути по той бік у прірву. Згідно з законами математики таке було просто неможливо. Але як учителеві на підставі науки переконати малописьменних селян? Чи послухають вони його?

Невдовзі біля каменя почав збиратись люд — із кілками, лагами, жердинами. Всіма ними весело й гучно командував корчмар. Учитель спробував був щось розтлумачити йому, та не надто тверезий після веселої ночі корчмар не хотів і слухати — вже при першому слові про закони механіки гидливо відмахнув рукою. Він завзято керував громадою, яка тільки й чекала на його рішучі команди.

Люди густо обліпили каменюку. Взялися дружно, хоча трохи й безладно, заважаючи один одному. Всім кортіло показати силу, виявити старанність — так сильно за довгі роки зненавиділи вони цю проклятущу брилу. Ті, що були з лопатами, почали підкопувати її спіднизу, щоб підсунути важелі-лаги, інші підрівнювали кам'янистий ґрунт попереду, аби можна було котити камінь догори. Учитель, продовжуючи сумніватися, побачив цю активність і мимоволі так само пристав до участі у загальній праці. Спершу він разом з іншими навалився на жердину-лагу, якою чоловік зо п'ять підважували каменя. Потім уперся руками в його жорсткий бік, намагаючись котити. Корчмар то допомагав, то відбігав убік і командував, а то робив одне і друге одночасно. Він колись служив у війську, мав гучний командирський голос, якого всі слухались.

І ось сталося перше диво — за командою корчмаря всі разом уперлися, натисли, напружились, і камінь, хоча й зі страшною нехіттю, та все ж зрушився зі свого належаного століттями місця. Тоді вони напружились іще і перевернули його на другий круглий бік. Перший успіх немов додав нової сили. Громада загула, як учора в корчмі, ще сильніше вперлася ногами у кам'янистий ґрунт і перекотила брилу трохи вище. Ті, хто мали важелі-жердини, високо задирали їхні довгі кінці, потім налягали на них, підважуючи каменя; Інші, впираючись десятками рук у жорсткі й холодні боки брили, зрушували її з місця і потрохи, помаленьку котили вперед, лише на кілька пальців, не більше.

— Так, так, так! — лунав над схилом бадьоро-вдоволений голос корчмаря. — Іще трішки! Іще!..

Учитель не мав жодного інструменту, тож він разом з усіма, зі скреготом впираючись у землю черевиками, штовхав руками каменюку. Поряд так само з усієї сили тужився місцевий пастух. Його бліде обличчя з ріденькою русявою борідкою все аж наливалося червоним, так він старанно напружувався. Коваль поряд із молоткарем спритно й рішуче вправлявся з довгою жердиною-лагою, їм допомагали інші. Досі все тривало досить успішно, і вчитель почав сумніватись у власних попередніх сумнівах: могло статися так, що й він помилявся. Він уже знав, що наука — навіть математика! — часом давала збій. Правда, міркування здорового глузду також не були на їхньому боці, але, можливо, бракувало і здорового глузду?

Хоча й помалу, проте досить наполегливо вони котили каменя догори; його вилежане місце вже залишилося ген далеко позаду. Ще нижче, у кінці вулиці біля кузні — це вже стало видно згори — зібралися жінки й діти, і всі вони не відривали поглядів від схилу гори, на якому діялося диво. Старі там молилися Богові, аби той допоміг чоловікам здійснити їх святий подвиг на щастя людям.

Та на схилі наче вперше щось не залагодилось. Коли вони дружно напружились по черговій команді корчмаря, камінь не зрушився. Тоді корчмар закричав голосніше, навіть вилаявся. Вони знову вперлись ногами, до судоми напружили м'язи, та камінь тільки трішки піднявся і знову ліг на своє місце. Вчитель розгублено зиркнув уперед і миттю все зрозумів: схил гори тут ставав іще крутішим. Кут схилу збільшився, а їхня сила зменшилася — ось у чому справа. Це було видно й без математики. І мабуть, це зрозуміли й усі інші.

— Перепочити б трохи, — нерішуче-жалісно сказав хтось біля каменя.

— А то вже аж кишки... — почав і собі говорити пастух.

Корчмар аж закляк від тих скарг і прохань, та лише на мить. Схоже, в голові у нього відбувся якийсь блискавичний, зовсім не математичний

розрахунок, і він твердим, жорстким голосом заглушив нерішучі нарікання.

— Ніякого відпочинку! Спинимось — потім не зрушимо! Ану, взяли! Взяли-и!

Вони ще раз взялися, дружно, разом, і справді трохи повернувши на схилі того велетенського кругляка, потім іще раз. Та раптом він неначе хитнувся назад, бо хтось не втримав його. Учитель зиркнув з-під рукава і сполотнів: під каменем обличчям донизу лежав юнак-молоткар; із його рота стікав струмочок крові. Це було дивним хіба лише на перший погляд: не витримав найдужчий серед них. Але, може, він саме тому й надірвався, що був найдужчий. Мабуть, окрім сили треба мати ще й голову, а з головою в молоткаря були певні проблеми.

Підмайстра відтягли з-під ніг, щоб не заважав. Доки там двоє чоловік намагалися надати йому допомогу, інші з усієї сили тримали каменя, який уперто прагнув донизу, до свого звичного місця. Чому ж це він так хоче скотитись туди? — думав учитель. Хіба те місце було призначене йому Богом? Але тут його математика вступала у суперечність із непізнано-містичним, у якому вчитель був цілковитим профаном і розумів це. Простіше, хоча й нелегше було пхати камінь разом з усіма за командою корчмаря, що він і робив.

Нарешті годин так за п'ять вони здолали найбільш круте, як видавалося, місце на схилі й викотили брилу ще вище. Правда, позаду залишилось аж троє — тих, що надірвалися на цьому диявольському кам'яному шляху. Двоє з них поповзли назад, донизу, а третій залишився там, де й зліг. Немов передчуваючи лихе, корчмар і зовсім уже розійшовся, від крику зірвав собі голос і нікому не дозволив полишити каменя, щоб допомогти бідолахам. Гірше за все було те, що вони й справді не могли вже спинитися, бо у такому разі каменюку треба було б притримувати, що видавалося не набагато легшим, ніж її штовхати. Корчмар тим часом не змовкав: то командував зірваним голосом, то вмовляв їх майже ласкаво. А то ще погрожував перестріляти всіх нагорі,

коли вони піддадуться. Взагалі-то, він мав у цьому рацію, його розуміли і старалися з останніх сил. От лише сили ті катастрофічно меншали, а жахливий шлях робився ще крутішим.

— Ну, іще трішки! — вимагав від них корчмар. — Он до того кущика. Ну, взяли! Випхаємо — діжка вина для всіх! Ну! Взяли!

Як не дивно, це майже подіяло на, здавалося б, украй знесилених людей. їхній клопіт ніби зрозумів і камінь, який ворухнувся цього разу жвавіше — ніби охоче перевалився з одного на другий, більш плескатий бік. Та потім його знову було не зворухнути, і корчмар мусив повернутися до свого лютого крику.

— Сильніш! Я кажу — сильніш, розпротак вашій матері! Пастуше; більше сили! Більше сили, кажу тобі, гультіпако!..

— Не можу більше, — тихо сказав пастух і впав на коліна.

— Можеш! — визвірився корчмар. — Заб'ю!

— Забивай...

— Застрелю. Сьогодні ж...

— Стріляй!

Пастух знесилено відкотився з-під людських ніг і понуро сів осторонь. На його місце біля каменя заступив коваль, чорнобороде обличчя якого було мокре від поту, а може, й від сліз — його помічник молоткар унизу, здається, сконав. Коваль затято мовчав, але біля каменя одразу відчулось нап'яття його сили, і брила неначе жвавіше заворушилася під долонями людей. Проте інші виснажено доходили, і скоро вже від ковалевого натиску мало що лишилося. Вони все пхали і пхали, тужились і штовхали. Корчмар уже тільки безголосо сичав, а результату не було

ніякого. Вся їхня сила йшла тепер лише на те, щоби втримати камінь, не дати йому покотитися назад.

— Ні, мабуть, нічого не вийде, — сказав хтось із підпихачів. З ним погодився другий:

— Не варто було й починати, не подумавши...

Ці роз'ятрені невдачею голоси остаточно розлютили корчмаря, який підскочив до людей ззаду.

— Панікери! Слабаки! Ану геть звідси! Я перестріляю весь ваш рід! — ослаблим голосом сипів він. Але його ослаблий голос чомусь перестав лякати.

— Не перестріляєш, — нерішуче заперечили йому.

Потім ще і ще напружувалися, пхали і штовхали руками, навіть підпирали каменя плечима, як це робив коваль. Та результат знову був нікчемний. Тим часом до мети залишалося майже нічого — може, якихось зо двадцять кроків. Але ці кроки стали вже найважчими, як їх було здолати? Тим більше, що ще в одного пішла носом кров, та й ротом, здається, також. Один залишився позаду — скорчений, на колінах, тримаючись за живіт...

— Підмоги! Підмоги треба...

— Нема кому підмогти, браточки. Ну, ще трішки, ще, — сиплувато вмовляв їх корчмар.

Вони й самі розуміли, що інакше їм не можна, як тільки котити каменя з останніх сил. Ні спинитись, ні полишити каменюки вони не могли — це було б для них погибеллю. На те, щоб покликати підмогу, також не мали часу — коли б вони тії підмоги дочекалися? Мабуть, це

зрозумів і пастух, який, трохи перепочивши внизу, повернувся до каменя і, знеможений, приєднався до всіх інших.

Коваль зі звірячим виразом чорнобородого обличчя і з розірваним на плечі рукавом мовчки старався, може, найбільше за всіх. Лагами з довгими кінцями тепер вправлялися брати Кожум'яки, чия нова хатинка була дуже близько до цього боку вулиці. Молодший із них щойно в кінці літа оженився, і тому дуже дбав про власне житло. І треба ж було тому статися, що цей здоровий хлопець упав у найбільш вирішальний момент, не стримавши лаги — камінь несподівано слизгонув боком об дерево. Хтось із того боку здушено скрикнув, та було вже пізно. Важко перевалившись донизу, камінь повільно посунувся, вже ніким не стримуваний, перевернувся знову і щомиті швидше покотився схилом. На крутому місці він налетів на кам'яний виступ, легко збив його, сам підскочивши вгору, знову вдарився знизу, знов підскочив догори, цього разу вже вище. За ним безладно летіли збиті ним менші камені, у свою чергу збиваючи інше каміння на схилі, — і все це разом нестримно, суцільним кам'яним потоком летіло в бік вулиці. Невдовзі кам'яна лавина стрімко накрила всі крайні будівлі села, кузню, зламала наполовину тополю і враз покрила вулицю хмарою чорної куряви.

Отямившись від миттєвого оторопіння, люди на схилі покидали все своє знаряддя й сипонули вниз — хтось біг, іще хтось котився, гнаний передчуттям особистої біди. На місці все ж залишилось кілька постатей. Корчмар упав на каміння, вчепившись у своє розкуйовджене волосся й недоречно примовляючи: "Що ж ми наробили... Що наробили..." Неподалік від нього сидів учитель і безтямно бурмотів собі під ніс: "Я ж казав, я ж казав..." Пастух, побілівши обличчям, не сказав нічого, тільки мовчки опустився на землю. Він вдивлявсь у марево куряви, яке все вище й вище здіймалося над селом, і думав: "Нехай би той камінь і далі там лежав. Кому він заважав?"

Трохи прочунявшись від першого жаху, вчитель подумав, що, напевно, чудес у наш час не буває. "Стається те, що й мало статися, все

згідно з законами життя. Якщо з ними, звісно, рахуватися. А ми ось не порахувалися".

А з долу тим часом долинав, доносився вітром глухий і невиразний лемент біди, який з великої відстані зливавсь у суцільний протяжний стогін...